FİL OLAYI' NIN MAHİYETİ
VE
FİL SURESİ

Prof. Dr. Mikâil BAYRAM

ISBN 975-95410-5-X

Baskı Damla Ofset KONYA

FİL OLAYI' NIN MAHİYETİ
VE
FİL SURESİ

Prof. Dr. Mikâil BAYRAM

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Bütün peygamberler mu'cize dediğimiz ilâhî lütuflara mazhar olmuşlardır. Bu mu'cizelerin -biri hariç- hepsi o peygaberlerin hayatları ve çevreleriyle sınırlı kalmıştır. Yalnız Hz. Muhammed Efendimiz'e verilen bir mu'cize vardır ki, âlemşümûl ve zamanları aşan bir özelliğe sahiptir. Bu mu'cize Kur'ân-ı Kerim'dir. Evet, Kur'ân-ı Kerim, gerek ifâde özellikleriyle, gerek muhtevasıyla gerçekten insanı hayretler içinde bırakmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in bu özelliği, kendine mahsus bir terminolojik yapıya, mana bütünlüğüne ve söz örgüsüne sahip olmasıdır. Bu terminolojik yapı ona harikulade bir sistematik doku ve bütünlük kazandırmaktadır.

Bu küçük risalede Kur'ân-ı Kerim'in 105. suresi olan Fil Suresi'nin muhtevası ve nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durulacaktır. Bu surenin en önemli özelliği Hz. Peygamber'in doğduğu yılda meydana gelen târihî bir olaya (Fil Olayı) işarette bulunması ve bir tabiat olayını tasvir etmesidir.

Bilindiği gibi eskiler bu surede işaret olunan târihî olayın mahiyetini keşfetmek için pek çok haberler derlemişler ve bu haberler yardımıyla Fil Sûresi'ni anlamaya çalışmışlardır. Bu haberlerin büyük bir kısmının gayr-i tabiî ve birbiriyle çelişen şeyler olmasından dolayı son devir müfessirleri de bu haberlerdeki gayr-i tabiî unsurlarla Fil Sûresi'ndeki îcâz ve i'câzlı ifâdeleri modern ölçü ve anlayışlarla

nasıl bağdaştıracakları hususunda sıkıntıya düşmüş ve zorlanmışlardır. el-Menar adlı tefsirin yazarı Muhammed Abduh ve Tefhimu'l-Kur'ân'ın yazarı Ebu'l-A'la el-Mevdudi buna misal gösterilebilir.

İşte burada Fil Sûresi'nde tasvir edilen Fil Olayı'nın mahiyeti ve nasıl vuku bulduğu, bu güne kadar bu olay hakkında klasik İslâm kaynaklarında yapılan açıklamalardan farklı bir şekilde yorumlanacaktır. Bu yeni yorum öncelikle Kur'ân-ı Kerim'in terminolojik örgüsüne ve târihî nakillere dayandırılmaktadır.

Bu eserdeki görüşler ve açıklamalar, Müslümanlar ve ilim adamları tarafından kabul gördüğü takdirde burada hulasa olarak verilen Fil Olayı ve Fil Sûresi hakkında daha etraflı çalışmalar yapılacağına inanıyorum. Böylece eskilerin Fil Sûresi'ni tefsir sadedinde ve Fil Olayı hakkında naklettikleri bilgileri sıhhatli bir biçimde tenkit süzgecinden geçirme imkânı ve ölçüleri belirlenmiş durumdadır.

Klasik İslâm târihçileri ve müfessirler gerçekten Fil Olayı hakkında pek çok şeyler nakletmişlerdir. Kitabü'l-Meğâzî'nin sahibi el-Vâkidî bu olay hakkında müstakil bir risale kaleme almıştır. İşte bu risale de böyle bir çalışmadır.

Bu eser, 1-3 Nisan 1994 târihinde "Bilgi Eğitim ve Sosyal Araştırmalar Vakfı" tarafından düzenlenen "1. Kur'ân Sempozyumu"na tebliğ olarak sunulmuştur. Bilgi Vakfı,

sempozyuma sunulan tebliğleri ve konuşmaları "1. Kur'ân Sempozyumu, Tebliğler - Müzakereler"(Ankara 1994) adıyla yayınlamıştır. Sempozyuma, Türkiye'nin en tanınmış ilahiyatçı ve ilim adamları, binin üzerinde dinleyici iştirak etmiştir. O günden sonra bu tebliğe bazı yeni tesbitler de eklendikten sonra bu esercik meydana geldi. Bu sempozyuma katılan bazı ilim adamlarının bu çalışma hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri ve dinleyicilerin sordukları sorulara tarafımdan verilen cevaplar da eserin sonuna dercedildi. Bundan sonrada değerli okuyucuların tenkidlerine ihtiyaç duyduğumu da burada belirtmek isterim.

15 Aralık 1998
Prof. Dr. Mikâil BAYRAM

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim'i anlamaya çalışarak okuyan herkes gayet iyi bilir ki, Cenâb-ı Allâh, biz insanlara ders ve ibret olsun için kitabında birçok defalar geçmiş kavim ve milletlerin iyi ya da kötü tutum ve davranışlarından bahsetmekte, küfür ve sapıklıklarından dolayı başlarına gelen felâket ve belâlardan örnekler vermektedir. Bazen de iyi davranışlarından ötürü lütfa uğramalarını, nimete nail olmalarını ve kurtuluşa ermelerini örnek göstermektedir. Bu durumları kıssalar halinde bizlere bildirmiştir. Bazen de bu tür târihî olaylara gayet kısa, mucez bir işarette bulunmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'de kısa bir işarette bulunulan veya çok mucez olarak bahsedilen bir târihî olay vardır ki, Kur'ân-ı Kerim'in nazil olduğu zamana çok yakın bir târihte vuku bulmuş olması bakımından dikkat çekmektedir. O da hakkında müstakil bir sure nazil olan "Fil Vak'ası" diye bilinen olaydır. Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim'de 105. sure olan "Fil Suresi" bu olayı mucez bir surette tasvir etmektedir.

Bu çalışmada sözünü ettiğim Fil Olayı'nın nasıl meydana gelmiş olabileceği hakkında bir görüş ve düşüncemi huzurları-

nıza arz edeceğim. Bilindiği gibi son zamanlarda Muhammed Abduh ve başkaları Fil Olayı'nın oluş şeklini, meydana geliş tarzını modernize etmeye çalışmışlardır. Sanıyorum klasik târihçi ve müfessirlerin bu olayın oluş şekli hakkında çok gayrı tabiî, ütopik, tutarsız ve çelişkili şeyler anlatmış olmalarından dolayı inandırıcı olamadıklarından son devir araştırıcı ve müfessirleri bu olayı modernize etme gayretine girmişlerdir. Şahsen ben de bu mülahaza ile Fil Olayı'nın mahiyeti ve oluş şekli hakkında araştırmalarda bulunma ihtiyacı duydum. Şimdi bu konulardaki araştırmalarımı ve bunun sonunda bende hasıl olan kanaatimi detaya girmeden, özet olarak siz değerli ilim adamlarının tasvip ve tenkitlerine arz ediyorum. Daha ziyade târihî ve Kur'ânî bir perspektifle bu sureyi anlamaya ve değerlendirmeye çalışıyorum. Üstelik konu ile ilgili düşüncelerimi Kur'ân-ı Kerim'le ve eski târihçilerin ve müfessirlerin eserlerindeki bazı şaz bilgiler ve tesbitlerle belgelemek mümkün olabilmektedir. Burada esas maksadımız, Fil Olayı'nın kabul edilebilir, bilimsel ve târihi realiteye uygun, çelişkilerden arınmış bir şekilde tasvir etmek ve Fil Suresi'nin bu tesbitler doğrultusunda anlaşılmasını sağlamaktır.

Özellikle şunu belirteyim ki Fil Olayı'ndan bahseden bütün târihçiler, müfessir-

ler, muhaddisler bu olayın Hz. Pey-gamber Efendimiz'in doğduğu yıl veya bir kaç yıl önce vuku bulduğunda müttefiktirler. "Fil Suresi" ilk sırada nazil olan "Mekkî" surelerden olması[1] ve Fil Olayı'nın da Mekke yakınlarında (Muğammes denilen yerde) vuku bulmuş olması cihetiyle, bu surenin nazil olduğu târihte -ki bi'setin 5. ya da 6. yılına rastlamaktadır- altmış ve daha yukarı yaşta olan Mekkeliler veya o bölgede yaşayanlar, bu Fil Olayı'nın görgü şahidi olabilirler. Şüphesiz Fil Suresi nazil olduğu zaman bu yaşta olan çok sayıda insan Mekkede yaşıyorlardı. Ayrıca pek çok kimse de Fil Olayı'nı bu olaya şahit olanlardan dinlemişlerdir. Zaten Cenâb-ı Allâh Fil Suresi'nde Fil Olayı'na işarette bulunurken Mekkelilerin yada o yöre insanlarının bildikleri, duydukları bir olay olarak hatırlatmakta ve onlara nasıl büyük bir lütuf ve ihsanda bulunduğunu düşünmeleri için bu konuya değinmekte ve bu yüzden de olaya çok mücmel ve mucez bir surette temas etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Allâh'ın muradı o olayları anlatmak ve tafsilatlandırmak değildir. İbret alınacak kadarı ile bu olaylar tasvir edilmiştir.

1 Nazil oluş sırası bakımından Fil Suresi 19. sırada nazil olmuştur. Bkz. İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, Beyrut 1978, s. 37-38

Her ilahiyatçı gayet iyi bilir ki, Fil Olayı'nın meydana geliş şekli ve mahiyeti, eski târihçi ve müfessirlerin en çok meşgul oldukları, geniş yorumlar yaptıkları ve konu etrafında yoğun spekülasyon meydana getirdikleri bir olaydır. Bu yüzden Fil Olayı, Kurân-ı Kerim'deki "Hz. Yusuf Peygamber ile Züleyha" kıssası gibi halk hikâyeleri arasına girmiştir. Bunun sonucu olarak Fil Olayı'nın meydana geliş şekli hakkında Müslümanlar arasında ve halk efkârında genelleşmiş bir inanç meydana gelmiştir. Destan ve menkabe kültüründen gelen geniş halk kitleleri bu tür menkabevî ve destanî bilgilere daha çok itibar etmekte ve sahiplenmekteler. Bu bakımdan Fil Olayı hakkında ileri sürdüğüm görüş ve tesbitlerim ile bu konudaki genel anlayışa ve halk muhayyilesinde yer etmiş olan bilgilere ters düştüğümü de itiraf etmek zorundayım. Esas konuya geçmeden önce klasik Müslüman târihçiler, müfessir ve muhaddislerin eserlerinde Fil Olayı'nı nasıl anlattıklarını özet olarak sunmayı gerekli görüyorum.

I.Bölüm

FİL OLAYI'NIN MEYDANA GELİŞ TARZI

Bu bölümde, Kur'ân-ı Kerim'de çok mücmel bir biçimde tasvir edilen ve günümüzden 1500 yıl önce vuku bulan Fil Olayı'nın mahiyeti ve vuku buluş tarzı üzerinde duracağız. Fakat bu konu üzerindeki çalışmamızı sunmaya geçmeden önce klasik İslâmî eserlerde bu olayın nasıl tasvir edildiğini ve eskilerin bu olayı nasıl anlamaya çalıştıklarını özet halinde hatırlatmamız gerekmektedir. Böylece Fil Olayı'nın vuku buluş tarzı üzerindeki çalışmamızın daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz.

A-KLASİK İSLÂMÎ KAYNAKLARDA FİL OLAYI :

Yemen eski çağlardan beri dünya ticaretinde önemli bir yerde bulunuyordu. Uzakdoğu'dan deniz yolu ile gelen ticaret malları Yemen limanlarına gelmekte ve buradan Kızıl Deniz ve Arabistan'dan Akdeniz limanlarına, oradan da Avrupa'ya intikal ettirilmekteydi. Yemen'in bu öneminden dolayı Bizans İmparatorluğu ile İran Sasani İmparatorluğu Yemen'i kontrolleri altında tutmaya ve böylece bu bölgedeki ticaretten

daha büyük pay elde etme gayreti içinde bulunuyorlardı. Bu yüzden Yemen bazen İran'ın hükümranlığı altına giriyordu. Bazen de Bizans galip geliyor, Yemen'i ve Kızıl deniz su yolunu kontrolü altına alıyordu. Bizans İmparatorluğu bu mücadelede Habeşistan'ı üs olarak kullanıyordu.

Bizans İmparatorluğu, Yemen'i sürekli olarak kontrolü altında tutmak için bu ülkede Hıristiyanlığı yaymak istiyor ve Habeşlilerle işbirliği yapıyordu. VI. Miladi asrın ikinci çeyreği başlarında, Yemen'deki Himyerliler Devleti'nin son hükümdarı Zu Nuvas bir gurup Rum tacirleri öldürdü ve Rumların ticari faaliyetlerini engelledi. Bunun üzerine Roma imparatoru Justinyen, Habeşistan'a asker sevketti.[2] Habeşliler bu Bizans askerlerinin desteği ile düzenledikleri ordu ile Yemen'e çıktılar. Bu ordunun komutanı Eryat, Yemen'i işgal etti. Yemen'de köklü bir değişiklik yapmak istiyordu. Bu amaçla Yemen halkını Hıristiyanlaştırmak için zor kullanmaya başladı. Bir müddet son-

---

2 Makdisî, Necaşi'nin Zu Nuvas üzerine asker sevk etmek için Kayser'den (Rum İmparatoru) yardım talebettiğini, yeterince askerlari bulunduğunu, ancak Yemen'e geçmek için ge-milere ihtiyacı bulunduğunu bildirdiğini, bunun üzerine Kayser'in kendisine çok sayıda gemi ve asker gönderdiğini yazmaktadır. Bkz. el-Bed'u ve't-târih, Paris 1903, III, 184.

ra Eryat'ın maiyetinde bir komutan olan Ebrehe b. es-Sabbâh, Eryat'ı öldürerek Yemen'de iktidarı ele geçirdi[3].

Ebrehe, selefi Eryat gibi Yemen halkını Hıristiyanlaştırmak maksadiyle yıkılan Ma'rib Seddi'nin taşlarını kullanarak San'ada muhteşem bir kilise (el-Kulleys) inşa etti[4]. Bu kiliseyi inşa etmekten maksadı Arapları buraya celbetmek ve onları putperestlikten vazgeçirmek idi. Fakat Araplar Ka'be'nin kudsiyetine ve şerefine inanmaktaydılar. Her yıl Ka'be'yi ziyaret eder, hacc yaparlardı. Ebrehe'nin yaptığı kiliseye itibar etmediler. Rivayetlere göre Araplardan birkaç kişi bu kiliseye hakaret etmek kasdı ile bir gece oraya girerek pislediler. Buna çok kızan Ebre-he, Arapların çok büyük değer verdikleri Ka'be'yi yıkmaya ve kendi kilisesine hakaret eden Araplardan öc almaya karar verdi[5].

3 Ünlü müfessir el-Kurtubî, el-Vâkidî'den naklen Hz. Peygamber ile çağdaş olan Habeşistan hükümdarı Necaşi'nin Ebrehe'nin torunu olduğunu yazmaktadır. Bkz. el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân, Beyrut 1967, X, 193.

4 Ebrehe, Ma'rib Seddi'nin bulunduğu yerde bir kayaya Habeşce bir kitabe de kazdırmıştır. Bkz. A. H. Zerrin-kub, Târih-i İran ba'd ez İslâm, Tahran 1343, s.263.

5 Müslüman târihçiler ve Kur'ân-ı Kerim yorumcuları Ebrehe'nin temel amacının Ka'be'yi yık-

İşte bu amaçla Ebrehe büyük bir ordu meydana getirdi. Ordusunda Habeşistan'dan getirdiği filler de vardı. Bu filler arasında en büyük bir fil vardı ki adı Mahmud idi. Ordunun önünde Mahmud adındaki bu çok heybetli fil bulunduğundan, bu orduya "Ashâbu'l-fil" denmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de de bu isimle anılmıştır.

Yol boyunca bazı nüfuzlu Arap kâbile reisleri Ebrehe ile savaşmak ve onu durdurmak istediler. Fakat Ebrehe güçlü idi. Onları mağlub ve itaate mecbur etti. Yemen eşrafından Zu Nefr, Has'am kâbilesi lideri Nufeyl b. Habib Ebrehe'ye yenildiler ve onun emrine girdiler. Zu Nefr, Ebrehe tarfından tutuklandı. Nufeyl ise bağışlanması karşılığında Ebrehe'ye kılavuzluk görevi aldı. Taifliler de Ebrehe'ye itaat etmek zorunda kaldılar[6].

---

mak olduğunu yazarlar. Fakat Ebrehe'nin amacı sadece Ka'be'yi yıkmak değildi. Onun bir amacı da, belki esas amacı, Hicaz üzerinden İran'a saldırmak olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Târih-i İran, s. 260-262; F. Hitti, Târih-i Arap, terc. E. K. Payende, Tebriz 1344, s. 80-81. İbn Kuteybe Ebrehe ve Habeşlilerin amacının Ka'be'yi yıkıp taşlarını Yemen'e taşıyarak orada Ka'be'yi yeniden inşa etmek olduğunu bildirmektedir. Bkz. Te'vilu Müşkili'l-Kur'ân, Kâhire 1973, s. 413-414.

6 İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, Mısır 1936, I, 50-54; el-Bed'u ve't-Târih, III, 186.

Ebrehe'nin ordusu Taif ile Mekke arasındaki Muğammes[7] denilen yere geldi. Hadramevt'dan ve Taif'in Sakif Kabilesi'nden bazı kişiler de ona rehberlik ediyorlardı. Ebrehe'nin adamları veya öncü birlikleri Mekke yakınlarına kadar gelip Hz. Peygamber'in dedesi Abdu'l-Muttalib'in develerini gasbettiklerinden Abdu'l-Muttalib develerini almak için bu ordunun karargahına kadar gittiği ve Ebrehe'nin huzuruna çıktığı rivayet edilmektedir. Bu görüşmede develeri kendisine iade edilen Abdu'l-Muttalib, Ka'be'nin koruyuculuğunu yapamayacağını ifâde etmiştir[8]. Târihçi Ya'kubî'nin bildirdiğine göre Abdu'l-Muttalib, Mekke halkını Ebrehe'ye ve ordusuna birlikte karşı koymaya teşvik etmiş fakat Mekkeliler ve Kureyşliler: "Biz bu işte yokuz." diyerek, dağılarak kaçmışlardır. Abdu'l-Muttalib Mekke'yi terk etmemiştir. Bir süre sonra oğlu Abdullah (Hz. Peygamber'in babası) Habeşlilerin başına gelen felâket haberini babasına getirmiştir[9].

7 Muğammes Taif ile Mekke arasında bir yer olup Mekke'ye takriben 40 km. mesafededir. Bkz. Yakut el-Hamevi, Mu'cemü'l-Buldan, V, 161-162.

8 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn İshak, es-Sire, Neşr. M. Hamidullah, Konya 1981, s. 39-40; es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 49-52.

9 Târihu Ya'kubî. I, 252-253.

Ebrehe'nin komutasındaki Habeşliler'in bu filli ordusu Mekke'ye girip, Ka'beyi yıkmaya hazırlandıkları bir sırada Bütün islâmî kaynakların bildirdiklerine göre sürüler hâlinde, Kızıl Deniz istikametinden gelen kuşların her biri, biri gagasında ve ikisi ayaklarında olmak üzere taşıdıkları üç taşı, Ebrehe'nin askerlerinin üzerine atarak bu orduyu helâk etmişlerdir. Kaynakların büyük bir kısmı Fil Olayı'nı böyle tasvir ederken bazı kaynaklar olayın vuku buluş şekli hakkında farklı görüşleri de kaydetmişlerdir.[10] Söz konusu kaynaklardan birinin yazarı olan ed-Dineverî, Fil Olayı'ndan bahsederken bu konuda çok şeyler anlatıldığını bildirdiği halde bunları nakletmeye değer bulmadığı için olayla ilgili olan Fil Suresi'ni anmakla yetinmiştir.[11]

Gene eskilerin rivayetlerine göre Mekkeliler korku içinde ve çaresiz olarak beklerlerken ve birçokları korkudan Mekke'yi terketmişlerken Fil Ashâbı'nın başına bu felâket gelmiş ve Mekke halkı korkularından emin olmuşlardır. Klasik İslâm târihçileri bu ordudaki asker ve fil sayısı hakkında farklı rakamlar vermekteler. Ancak Ebrehe ve veziri Ebu Yeksum da dahil çok az sayıda Habeşli askerler çoğu yaralı oldu-

10 El-Bed'u ve't-Târih,III,187.
11 Ahbâru't-Tivâl, s.63.

ğu hâlde başlarına gelen bu felâketten kurtulabilmişlerdir. Sağ kalan Habeşlilerin harp techizat ve ağırlıklarını bırakıp çekildikleri kaynakların beyanından anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in dedesi Abdu'l-Muttalib ve daha başkaları Habeşlilerin bıraktıkları para ve harp levâzımatı gibi eşyâya sahip olmuşlardır[12].

Gene eski Müslüman yazarların iddialarına göre, bu kuşların attıkları taşlar, mercimekten büyük, nohuttan küçük imiş. Bu taşların her biri, bir Habeşli askerin başına isabet ediyor, dübüründen çıkıyor ve bu Habeşli askerler ölüyorlardı. Bu taşların üzerinde hangi Habeşli askeri öldürdüyse o askerin adı yazılı imiş. Bu kuşların vasıfları, cinsleri, büyüklükleri, renkleri hakkında biri biriyle çelişen, biri birinden farklı detaylı bilgiler bulunmaktadır. Fil Olayı'nın halk muhayyilesinde ne kadar abartıldığını, destanlaştırıldığını anlamak için şu aşağıdaki olay, bir fikir verecektir. Olay şudur: anlatıldığına göre, Ebrehe'nin oğlu ve veziri olan Ebu Yeksum da Fil Olayı'nda sağ kurtulmuş ve Yemen'e varmıştır. Ebâbil kuşlarından biri onu takip etmiştir. Bu Ebu Yeksum, Yemen'e vardıktan sonra Necaşi ile görüş-

12 Tefsiru İbn Kesir(Daru ihyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye tab'ı),IV, 551; Şifau'l- garâm bi Ahbâri Beledi'l-Harâm,I, 189.

mek üzere Habeşistan'a gitmiş, bu kuşta onu takip ederek Habeşistan'a gitmiş ve Ebu Yeksum, Necaşi'ye başlarına gelen olayı (Fil Olayı) anlatmış, Necaşi'nin huzurundan çıkınca bu Ebâbil kuşu yanında bulundurduğu taşı Ebu Yeksum'a atarak onu orada öldürmüştür[13]. Bu anlatım Fil Olayı'nın halk muhayyilesinde ne ölçüde abartılmış olduğunu açık olarak göstermektedir.

İşte klâsik İslâm kaynaklarının Fil Olayı hakkında verdikleri bilgiler özet olarak bundan ibarettir. Fil Olayı'nın bu şekilde vuku bulduğuna inanılmaktadır[14]. Klâsik kaynakların bir çoğu büyük bir önem vere-

13 Şifâü'l-Garâm bi Ahbâri Beledi'l-Harâm, I, 189; el-Hâzin, Lübabü't-Te'vil fi Maânî't-Tenzil, Mısır, 1309, s. 432-433.

14 Fil Olayı'nı en geniş olarak anlatan eserlerin belli başlıları şunlardır: İbn İshak, es-Sire, s.38-44; İbn Hişam,es-Sire, I, 43-63; Taberî, Târihü'l-umem ve'l-Müluk, Neşr. M. Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut(Târihsiz), II, 127-142; İbn Kesir, Tefsir,Mısır(Târihsiz), IV, 548-553; Ebu Hanife ed-Dineveri ,Ahbaru't-Tivâl, Bağdad 1959, 62-63; el-Ferra, Maânî'l-Kur'ân, Beyrut 1980, III, 291-292; Takiyü'd-Din Muhammed b. Ahmed el-Fasî, Şifâü'l-Garâm bi Ahbâri Beledi'l-Harâm,Beyrut(Târihsiz), I, 189-190; Kurtubî, el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân, X, 187-200; Azrakî, Târihu Mekke, Mekke 1415/1995, I, 134-154.İbn Kuteybe, el- Maarif, Nşr. M. İsmail es-savî, Beyrut, 1970, s.271-278.

rek çok detaylı olarak anlattıkları gibi muasır müfessirler ve târihçiler de klâsik kaynaklardaki bu bilgileri tenkide tabi tutmadan tekrar etmişleridir. Vakıa bu klâsik kaynaklardaki genelleşmiş bilgilere uymayan "Şâz" (istisnaî) denilebilecek bilgilere de rastlanmaktadır. Bu bilgiler, Fil Olayı'nın gerçek yönünü ve vuku buluş şeklini aydınlatabilecek niteliktedir. Buna rağmen muasır müfessirler, bu şaz bilgilere eserlerinde hiç yer vermemişler ve bu bilgileri zikretmeye değer bulmamışlardır. İşte bu çalışmada bu bilgiler ilk olarak değerlendirilmiş olacaktır.

Bu konuyu kapatmadan önce tanınmış Eş'ârî kelâmcısı Fahru'd-din-i Râzî'nin Fil Olayı ile ilgili bir görüşünü haklı ve tutarlı bulduğumuz için buraya dercetmeyi uygun görüyoruz. Fahru'd-din-i Râzî bu olayla ilgili bir soruya cevap olarak önemli bir hususa dikkat çekmekte ve aynen şöyle demektedir: "Bazıları diyorlar ki, Haccac b. Yusuf (Zalim Haccac diye tanınır) Ka'be'yi taşa tutarak yıktı. Niye Fil Olayı gibi bir olay meydana gelmedi? Bu durum gösteriyor ki, Fil Olayı'nın sebebi Ebrehe'nin Ka'be'yi yıkmaya yönelmesi değildir. Fil Olayı'nın Ka'be'nin korunmasından başka sebepleri bulunmaktadır. Aslında bu olay Hz. Muhammed'in gelişine ortam hazırlayan İrhas türünden bir olaydır. İrhas, Hz. Peygamber'in zuhurundan önce ve sonra gerekli

olan olaylardır. Bu olaylar onun peygamberliğini kat'i delillerle belgelenmesine vesile teşkil eder. Başka bir şey söylemeye gerek yoktur."[15]

B -FİL SURESİ'NDE FİL OLAYI

بسم الله الرحمن الرحيم

الم تر كيف فعل ربك بأصحاب الفيل

الم يجعل كيدهم فى تضليل

و ارسل عليهم طيرا ابابيل

ترميهم بحجارة من سجيل

فجعلهم كعصف ماكول

Fil Olayı'nın Fil Suresi'nde ne şekilde tasvir edildiğini açıklamaya geçmeden önce bu surede geçen iki kelimenin manâsının doğru olarak tesbit edilmesi ve hatırlatılmasını gerekli görüyoruz. Bu iki kelimenin manâsı belirlendikten sonra Fil Suresi'ni doğru olarak anlamak ve manâlandırmak mümkün olabilecektir. Böylece Fil Suresi'ni eski anlayıştan farklı bir şekilde anlamamızın nereden kaynaklandığı daha iyi anlaşılacaktır.

a- Siccîl (سجيل) "Lav" Demektir:

Fil Suresi'nde Fil Olayı'nı anlamamıza vesile olan en önemli kelime "Siccîl" kelimesidir. Bu bakımdan önce bu kelime

15 et-Tefsirü'l-Kebir, Mısır 1278, VI, 629.

üzerinde durmak istiyorum. Eski müfessir ve dilcilerin hemen hepsi bu kelimenin Pehlevîce (Eski Farsça) "Seng-i gil" yani kilden ve topraktan yapılmış pişmiş taş (Hacarü'l-matbuh) anlamına geldiğini ve bu "izâfet-i beyânî"nin Arapça'da bir tek kelimeye dönüşerek Arapçalaştığını kabul etmekteler. Tabiî bu doğrudur. Fakat bu kelimenin Kur'ân-ı Kerim'de hangi anlamda kullanıldığını, gene Kur'ân-ı Kerim'den tesbit etmek gerektiğini düşünüyorum. Hiç şüphesiz bunun da en sağlıklı yolu budur.

"Siccîl" kelimesi Fil Suresi'nden başka Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde daha geçmektedir. Cenâb-ı Allâh, Lût kavmini nasıl helâk ettiğini anlatırken şöyle buyuruyor:

فلما جاء امرنا جعلنا عاليها سافلها و امطرنا

عليها حجارةمن سجيل منضود

"Emrimiz gelince yerin altını üstüne getirdik ve üzerine sert pişmiş taş (Siccîl) yağdırdık."[16]

Bir başka yerde gene aynı olaydan yani Lût Kavmi'nin helâk edilişinden bahsederken şöyle buyurmuştur:

فجعلنا عاليها سافلها و امطرنا عليهم حجارة من سجيل

16 Hud Suresi, 82.

"Böylece ülkelerinin altını üstüne getirdik, üzerlerine pişmiş taş yağdırdık."[17]

Bu iki ayette tasvir edilen olayda yerin altının üstüne getirilmesi, yerin altında bulunan lavların yeryüzüne püskürmesi demektir. Her iki ayette de yerin altının üstüne getirildiği ve Lût Kavmi'nin üstüne "Siccîl" yağdırıldığı bildirilmektedir. O halde "Siccîl" lav (Burkan) demektir. Sanıyorum bunda şüpheye mahal yoktur. Bu iki ayette "Siccîl" kelimesi "lav" anlamında kullanılmış ise, Fil Suresi'nde de "lav" anlamında kullanılmış olmalı ve böyle değerlendirilmelidir. Aslında ünlü müfessir el-Kurtubî, "es-Sihah" dan naklen "حجارة من سجيل" ibâresini "حجارة من طين طبخت بنار جهنم" Çamurdan taş olup cehennem ateşinde pişirilmiştir." şeklinde yorumlarken "Siccîl"in lav demek olduğunu ifâde etmiştir.[18] Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de yerin içindeki magmaya "Siccin", yer yüzüne fışkıran magmaya da "Siccîl" denmiştir.

İbn Abbas'a nisbet edilen tefsirde "Siccîl"e tuğla gibi pişmiş çamur dendikten sonra "Siccîlin dünya semasından olduğu da söylenmektedir."açıklaması da yapılmakta-

17 Hicr Suresi, 74.
18 el-Câmiu li Ahkâmi'l Kur'ân, X, 198.

dır.[19] Öyle anlaşılıyor ki "Siccîl"in gökten indiğine dair rivayetler mevcut idi. Ancak bu rivayetler o dönemlerde ilgi ve kabul görmediği için derlenmemiş ve zikre değer görülmemiştir. İşte burada Fil Suresi'ndeki "Siccîl" kelimesine bu doğrultuda mana verilecektir. Yukarıdaki iki ayette Lût Kavmi'nin üstüne lav yağdırılmak suretiyle helâk edildiği ifâde edilmiş olmaktadır. Nitekim bir ayette de Cenâb-ı Allâh, azgın kavimleri helâk etmek için üzerlerine "çamurdan taş" (حجارة من طين) yağdırdığını bildirmektedir[20]. Bu ayette de hem aşırı giden, azgınlaşan toplumların üzerlerine taş yağdırılarak te'dib edildiklerini hem de bu taşın çamurdan oluşmuş taş yani "Siccîl" olduğu belirtilmiştir. Demek ki, Cenâb-ı Allâh'ın sünnetinde, haddi aşan, azan ve Allâh'a karşı isyan eden topluluklar üstüne taş yağdırma vardır. Siccîl kelimesinin manasını böylece tesbit ve teşhis ettikten sonra Fil Olayı'nı daha sağlıklı anlamak kâbil olacaktır.

b- Ebâbil (ابابيل) Kelimesi:

Fil Suresi'nde üzerinde durulması gereken ve bu sureyi sağlıklı bir şekilde an-

19 Tenvîrü'l Mikbas min Tefsîri İbn Abbas, Mısır 1951, s.396.

20 Zâriyât Suresi, 33.

lamamıza vesile olan bir diğer kelime de "ebâbil" kelimesidir. Bir çok müfessirler bu kelimenin bir kuş çeşidine delâlet ettiğini yazmışlardır. Bunlar genellikle muahhar müfessirlerdir. Halk da bu kelimeyi böyle anlamaktadır. Ancak bu kuşun şekli büyüklüğü ve özellikleri hakkında çok farklı şeyler anlatıla gelmiştir.

Ancak tanınmış hemen bütün dilciler ve pek çok muteber müfessirler ve araştırıcılar bu kelimenin ابل؛ ايبالة، ابالة، ابيل، ابول، kelimelerinin çoğulu olduğunu ve sürü, topluluk ve cemaat anlamına geldiğini yazmışlardır. Dinar (دينار) kelimesinin çoğulu "denanir" (دنانير) geldiği gibi bu kelimelerin çoğulu da "ebâbil"(ابابيل) gelir. Fakat dilciler bu kelimenin yalnız çoğul şeklinin kullanıldığını müfredinin kullanılmadığını da yazmaktalar[21]

Burada önemle belirtilmesi gereken husus "Ebâbil" kelimesinin bir kuş çeşidini ifâde ettiği şeklindeki anlayışın kat'iyyen doğru olmadığıdır. Sonraki asırlarda bu

21 el-Ferra Meani'l-Kur'ân, Beyrut 1980, III. 292; el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân, X, 196-198; İbn Manzur, Lisanü'l-Arap, Beyrut, XI, 6; Asım Efendi, Kamus Tercemesi, İstanbul, 1305, I, 1142-1145.

Kur'âni kelimeye böyle yanlış bir mana yüklendiği anlaşılmaktadır.

C- FİL OLAYI VE FİL ASHÂBI'NIN BAŞINA GELENLER

Cenâb-ı Allâh, Fil Suresi'nde bildiğimiz gibi şöyle buyurmaktadır: "Rabbın Fil Ashâbı'na (yani Ebrehe'nin ordusuna) neler ettiğini görmedin mi? Onların kötü plânlarını saptırmadı mı?" Bu iki ayette Fil Ashâbı'nın kötü plânlarının nasıl saptırıldığı açıklanmamıştır. Fakat bir ordunun plânları saptırılmış olduğuna göre Cenâb-ı Allâh'ın büyük bir olay yarattığı anlaşılmaktadır. Bu iki ayette Arapların ve Hz. Peygamber'in bildiği o müthiş olay hatırlatılmaktadır. İşte bu olayın ne şekilde meydana geldiği bu araştırmamıza konu olmaktadır.

Fil Ashâbı'nın Mekke yakınlarındaki Muğammes denilen yerde bulundukları bir sırada o yörede ani bir volkanik patlama olayı meydana geldiğini düşünüyorum. Bu volkanik püskürme ile Ebrehe'nin ordusunun üzerine "lav" yani Siccîl yağdığını ve Habeşli askerlerin bu suretle kızgın lav serpintileri altında helâk olduklarını kabul ediyorum. Yukarıda belirtilen iki ayette Lût Kavminin bu şekilde helâk edildiğini Cenâb-ı Allâh bildirmektedir. Hicaz bölgesinde

böyle bir olayın meydana geldiği anlaşılmaktadır.

1982 yılında Meksika da Chichon yanardağı aniden infilak etmiş ve püskürttüğü lavlar 10 km. yükselmiş ve 30 km. eb'adında bir alan lav tozlarına maruz kalmıştı. Yüzlerce insan bu lav tozlarının altında kalarak can vermişlerdi. Bu manzarayı televizyon ekranlarından bütün dünya seyretti. Kurtarma ekipleri ortalığa dağılmış olan cesetleri topluyorlardı.

İşte Hz. Peygamber Efendimiz'in doğduğu yıl Taif ile Mekke arasındaki Muğammes denilen yerde böyle bir olay vuku bulmuştur. Ebrehe ve askerlerinin Mekke'ye, Allâh'ın evinin bulunduğu yere saldırıya geçip işgal edecekleri bir sırada böyle bir olayın yaratılmış olması, müthiş bir ilâhî mu'cizedir. Cenâb-ı Allâh bu olayı hatırlatarak o günün insanlarına ve dolayısıyla bizlere gücünü ve kudretini düşünmemizi sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca bu olayı yaratarak Mekke ve Hicaz bölgesini Habeşlilerin istilasından korumuştur. Bu yönüyle de Fil Olayı Mekke ve Hicaz bölgesi halkı için ilahi bir Lütuf olmuştur. Bölge halkına emniyet ve güven vermiştir. Nitekim Fil Suresi'nin devamı niteliğinde olan Kureyş Suresi'nde Cenâb-ı Allâh bu hususu düşünmelerini Mekkelilere hatırlatmakta ve şöyle

buyurmatadır: "Yaz ve kış sezonlarında ticarî (Kervan) seferlerine güvence olan Kureyş'e anlaşmalar sağladığı için bu evin (Ka'be'nin) Rabbine kulluk etsinler böylece onları açlıktan doyurdu, korku içindeyken onlara güven verdi."

İşte bu surenin mazmunundan anlaşılıyor ki, Cenâb-ı Allâh, Fil Olayı'nı halk ederek Mekke ve çevresinde yaşayanlara güven vermiş, ülkelerini istilâdan kurtarmıştır. Böylece Mekke ve Hicaz bölgesi halkı güven içinde ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Ünlü müfessir Kurtubî, Ashâbü'l-Fil üzerine gönderilen kuşların vasıfları ve attıkları taşlar hakkında kaynaklarda geçen alışılmış bilgileri verdikten sonra Ebu Saîd el-Hudrî'den naklen şu haberi vermektedir: "Bu taşlar onların başına düşüyor ve onları yakıyor, beyinlerine giriyordu Fil ve hayvanları yakıyordu. Düşen bu taşlar öyle şiddetle yere çarpıyordu ki yere gömülüp kayboluyordu"[22].

Müfessir Kurtubî'nin verdiği bu haberin gerçeğin ifâdesi olduğunu düşünüyorum. Görüldüğü gibi konuyla ilgili rivayetler arasında vakıayı gerçek şekliyle tesbit eden

---

22 el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân, X. 193; Lübabü't-Te'vil, s. 432.

haberler de bulunmaktadır. Yeri geldikçe bu tür rivayetler nakledilecektir.

Vakıa binlerce metre yüksekten düşen lavlar (Siccîl), Habeşli askerlere isabet ettiği zaman kurşun gibi vücutlarına saplanıyor olmalıdır. Bu doğru ve gerçek bilgi sonraki nesillere ve tefsir kitaplarına "kuşların attıkları taşlar, Habeşli askerlerin kafa tasına isabet ediyor ve dübürlerinden çıkıyordu." Şeklinde ifâde edilmiş olduğunu düşünüyorum. Târihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî, hicri 652 (1254) yılında Hicaz bölgesi ile Yemen arasında büyük bir volkanik patlama olayının meydana geldiğini ve bu patlamadan püskürен kıvılcımların gök yüzüne yükseldiğini ve bu kıvılcımların çok uzak yerlere, denize ulaştığını yazmaktadır[23].

Bundan iki sene sonra yani 28 Haziran 1256 (3 C.Ahir 654) Çarşamba günü gece Medine yakınlarında büyük bir patlama olmuş ve ardından kısa aralıklarla Medine ve çevresinde yer sarsıntıları meydana gelmiştir. Bu patlama ve yer sarsıntıları Cuma gününe kadar devam etmiştir. Şeza Dağı'ndan ateş püskürmüş ve bu ateş su gibi akıyormuş. O zaman Medine kadısı olan Sinan el-Hüseynî bir cemaat ile birlikte bu olayı görmeye çalışmışlar, dağdan ateş aktı-

23 İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye, Beyrut 1988, XIII, 184.

ğını, çevreye büyük bir ısı saçan bu akıntının Irak hacılarının yolunu kapattığını tesbit etmişlerdir. Bu ateş akıntısı aylarca devam etmiştir. Sönünce de siyah bir renk almıştır. Târihçiler eserlerinde bu dehşetli olaya geniş yer vermişlerdir[24].

Bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere Fil Olayı'ndan sonraki dönemlerde de Arabistan Yarımadası'nda ve Hicaz bölgesinde Fil Olayı'na benzer başka volkanik patlama olayları meydana gelmiştir.

Şimdi şöyle bir manzarayı göz önüne getirelim. Volkanik bir patlama sonucu üzerlerine lav (Siccîl) yağmış binlerce ceset ortada bulunuyor. Bu cesetlerin bulunduğu yere kuşlar üşüşecektir. Bunlar leş yiyen kuşlar olmalıdır[25]. Bu kuşlar cesetleri didik didik edip, parçalayıp lavların üzerine saçacak ve bu cesetler yenilmiş ekin gibi dağıtılmış olacaktır. Üstad Ebu'l-A'la el-Mevdudi, Mevlâna Hamidü'd el-Ferâhî'nin "bu kuşla-

24 İbn Tağrıberdi, en-Nücumü'z-Zahire, Kâhire (Târihsiz), VII, 16-19; İbnü'l-İmad, Şezeratü'z-Zeheb, Beyrut (Târihsiz), V, 263.

25 Fil Suresi'nde de Cenâb-ı Allâh Mekke'ye saldırıya hazırlanan Habeşli askerlerin üzerle-rine kuşlar gönderdiğini bildirmektedir. Klasik kaynaklar bu kuşların deniz tarafından geldiğini de rivayet ediyorlar. Bkz. İbn-iKesir, Tefsir, Mısır (târihsiz) IV, 551; es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 56-57.

rın Fil Ashâbı'na taş atmadıklarını Fil Ashâbı'nın cesetlerini yemek için geldiklerini" yazdığını bildirmektedir[26]. Bu zatın yukarıda açıkladığımız manzarayı kavradığı anlaşılmaktadır. İşte Kur'ân-ı Kerim, Fil Suresi'nde bu manzarayı mucez bir biçimde tasvir etmektedir.

Emir Timuri Lenk, hatıratında Sebzvar'da gerçekleştirdiği katliamı anlatırken, askerlerinin günlerce insan öldürmekle meşgul olduklarını, sokakların cesetlerle dolduğunu, cesetlerin toplanamadığını, bir kaç gün sonra sürüler halinde leş yiyen kuşların bu cesetlerin üzerlerine üşüştüklerini ve bu cesetleri yediklerini yazmaktadır[27]. İşte Fil Olayı'nın vuku bulduğu yerde böyle bir durum ortaya çıkmıştır.

D- FİL SURESİ'NİN YENİ BİR YORUMU

Fil Olayı'nın oluş şekli yukarıda arz ettiğimiz tarzda tasvir edildikten sonra bu olayı mucez bir biçimde tasvir eden Fil Suresi, bu olayı böyle anlamaya böyle anlamaya imkân vermekte midir? Şimdi bu hususu açıklamaya geçebiliriz. Beş ayetten ibaret olan Fil Suresi'nin ilk iki ayetinde Cenâb-ı

26 Tefhimü'l-Kur'ân Tercümesi, İstanbul 1991, VII, 245.

27 Menem Timur-i Cihan-güşay, Terc. Z. Mansuri, Tahran 1372, s.77.

Allâh, Hz. Peygamber'in ve Mekke halkının veya Hicaz bölgesindeki Arapların bildikleri bir olayı onlara hatırlatmakta ve şöyle demektedir:

الم تر كيف فعل ربك بأصحاب الفيل

الم يجعل كيدهم فى تضليل

"Rabb'ın Fil Ashâbı'na ne yaptı görmedin mi, işitmedin mi? Onların planlarını (Hilelerini) saptırmadı mı?"

Bu iki ayette Cenâb-ı Allâh, Hz. Peygamber'in ve Arapların bildikleri, duydukları bir olayı meydana getirdiğini bildirmekte ve böylece onları ve mübarek beldelerini Fil Ashâbı'na karşı koruduğunu hatırlatmaktadır. Görüldüğü üzere bu iki ayette olayın mahiyeti, Cenâb-ı Allâh'ın neler yaptığı açıklanmamıştır. Cenâb-ı Allâh'ın muradı da bu olayı anlatmak olmamıştır, ancak Fil Olayı gerçekleştikten sonra Cenâb-ı Allâh surenin son üç ayetinde de daha neler yaptığını bildirmekte ve hatırlatmaktadır. Unutulmamalıdır ki, Fil Olayı'nın gerçekleşmesinin ardından son üç ayette bildirilen olaylar meydana gelmiştir. Bu takdirde üçüncü ayetin başındaki "و" harfi "takibiyye vavı"dır. Yani anlatılan olayın ardından anlatılmak istenen cümlenin başına gelmesi gereken

"vav"dır. Bundan sonraki üç ayetten istidlâlen Fil Ashâbı'nın başına gelen olayın mahiyeti anlaşıla bilmektedir. Şimdi bu ayetler vasıtasıyla yukarıdaki açıkladığımız anlayışa nasıl vardığımızı açıklamaya çalışalım. İşte bundan sonra Cenâb-ı Allâh şu haberi vermektedir:(و ارسل عليهم طيرا ابابيل) "Onların üstüne sürüler halinde kuş gönderdi." Cenâb-ı Allâh, Fil Ashâbı'nın üzerine sürüler halinde kuş gönderdiğini bildirdikten sonra(ترميهم بحجارة من سجيل) ayeti ile olayın bir başka yönünü bildirmektedir. Eskiler bu ayeti "Bu kuşlar Siccîlden taşları onlara atıyor." Şeklinde anlamaya çalışmışlardır. Oysa bu ayeti "Onları Siccîlden olan taşlara atıyor." Şeklinde anlamak da kâbildir. İşte bu ayeti böyle anladığımız takdirde yukarıda tasvir ettiğimiz manzaraya uygun bir anlayışa varılabilmektedir. Bu takdirde (بحجارة) deki (ب) harf-i cerri (على) veya (فى) anlamında kullanılmış olduğunu düşünmek gerekmektedir. Burada (رمى) fi'linin bu tarzda kullanılıp kullanılamayacağı tartışılabilir bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. (رمى) fi'linin bu şekilde kullanıldığına dair başka örnekler var mıdır? Bu hususu değerli ilim adamlarının ve filologların tenkid ve tasvibine arz ediyorum.

Vakıa Kur'ân-ı Kerim'de bir başka yerde (رمى) fi'li (ب) harf-i cerri ile kullanıl-

mıştır. Oradaki kullanımı da şöyledir. (انها ترمى بشرر كالقصر) "Şüphesiz o, bir köşkün ışık saçtığı gibi kıvılcımlar saçtı." Görüldüğü üzere burada (رمى) fi'li saçmak ve yaymak anlamında kullanılmıştır. Fil Suresi'nde de aynı anlamda kullanıldığı müşahade edilmektedir.

Surenin son ayeti olan (فجعلهم كعصف ماكول) "Onları yenmiş ekin gibi yaptı" ayeti sanıyorum benim burada açıklamaya çalıştığım görüş ve anlayışımı te'yid etmektedir. Çünkü eğer sürüler halindeki kuşlar Fil Ashâbı'na "Siccîl"den taşlar atmış iseler bu takdirde Ebrehe'nin askerleri yenmiş ekin gibi olmaz yani Habeşli askerlerin cesetleri parçalanmış etrafa saçılmış olmaz. Çünkü ayet onların yenmiş ekin haline getirildiklerini bildirmektedir. Hatta bu ayetteki "yenmiş" kelimesi Fil Ashâbı'nın cesetlerinin yendiğini ifâde etmektedir. Demek ki onların üzerine gönderilen kuşlar cesetlerini yemiş, parçalayıp lav küllerinin üzerine saçmışlardır. Bu durum da beni doğrulamaktadır.

Ayrıca (فجعلهم) "Kuşlar onları kıldı." şeklinde manalandırıldığı gibi, (ترميهم) sözünün de "Kuşlar onları attı." şeklinde manalandırılması gerektiğini düşünüyorum. Bu duruma göre Fil Suresi'nin meali şöyle olmak gerekir: Rabb'ın Fil Ashâbı'na neler

yaptı görmedin mi? Onların planlarını saptırmadı mı? Onların üstüne sürüler halinde kuşlar gönderdi. Bu kuşlar onları lavdan taşların üzerine saçtı ve onları yenmiş ekin gibi yaptı.

II. Bölüm

FİL ASHÂBI'NIN VOLKANİK BİR PATLAMA SONUCU HELÂK OLDUKLARINA DAİR HABERLER

Yukarıda sunduğumuz açıklamalarda Fil Olayı ile ilgili târihi olayların seyrini, târihi eserlerdeki bazı bilgilere dayanarak bu olayın nasıl vuku bulmuş olduğunu mantıkî bir tutarlılık içinde izaha çalıştık. Aslında "Fil Suresi"nin de bu tarzdaki bir anlatıma uygun olduğunu, fakat târih boyunca müfessir ve târihçilerin bu olayı anlayamadıklarını, bu konuda pek çok tutarsız, mesnetsiz, gereksiz yorumlar ve derlemeler yaptıklarını açıkladık.

Bu bölümde, eski kaynaklarda Fil Olayı ile ilgili olarak verilen bazı haberler üzerinde durulacak ve bu haberlerin bir volkanik olayla bağlantılı olarak nasıl anlaşılması gerektiği belirtilecektir. Ancak bu tür haberler eski müfessirlerin ve târihçilerin ya dikkatini çekmemiştir yada önemsememişlerdir. Bu yüzden onların eserlerinde bu tür haberlerin değerlendirilmediği fark edilmek-

tedir. Son devir araştırıcıları da genel olarak eski müfessirlere bağlı kalmayı tercih ettiklerinden, onlar da bu şaz haberler üzerinde durmamışlardır. Ancak çok mahdut sayıda yazarların -Muhammed Abduh, Ebu'l-A'la el-Mevdudi gibi- bu tür haberlere dikkatleri çekmeye çalıştıkları ve bu haberlere kendilerine göre yorum getirdikleri görülmektedir.

Bu konuya girmeden önce çok önemli ve enteresan bulduğumuz bir hususa dikkat çekmeyi gerekli ve faydalı buluyoruz. O da, şudur: Fil Olayı hakkındaki haberler arasında Hz. Peygamber Efendimiz'e isnad edilen hiçbir haber bulunmamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber, Fil Olayı hakkında hiçbir açıklama ve yorumda bulunmamıştır. Konuyla ilgili haberlerin halk anlatımlarına dayandığı ve nesilden nesle intikal eden anlatımların da zamanla değişmelere uğradığı fark edilmektedir. Bu durum Fil Olayı hakkında yanlış bilgilenmeye ve zihinlerde tutarsız zanların oluşmasına sebep olduğu görülmektedir. Şimdi Fil Olayı ve bu olay etrafında kaynaklarda mevcut olan bazı bilgileri sıralayalım.

A- ESKİ KAYNAKLARDA VOLKANİK PATLAMAYI DOĞRULAYAN HABERLER

a-Fil Ashâbı'nın Yandıklarına Dair Haberler:

1- Ebrehe'nin askerlerinden bir kısmı veya çok azı başlarına gelen bu felâketten kaçıp kurtulmuşlardır. Kaynakların bildirdiğine göre bu kurtulanların bir kısmı yaralı idiler. Memleketlerine yani Yemen'e dönerlerken yolda ölenler oluyordu. Ebrehe'nin kendisi ve oğlu ve veziri olan Ebu Yeksum da ağır yaralı olarak kurtulmuşlardır. Ebrehe'nin ayaklarının irin topladığını, parmaklarının döküldüğünü, yürüyemediği için adamlarının onu taşıdıklarını ve San'a'ya perişan bir halde ulaştığı bildirilmektedir[28]. Şairlerin şiirlerinde Ebrehe'nin yaraları tasvir edilmektedir. Bu yaralar yanık yaralarıdır. Demek ki bu olayda Ebrehe ve askerleri yanmışlardır. Ebrehe'nin ölümü de bu yaralardan olmuştur. Hz. Aişe validemiz Habeş ordusunda önde yürüyen Mahmud adındaki filin seyisini Mekke'de gördüğünü, ayakları kesik, gözleri kör olmuş olduğu halde halk arasında dilendiğini bildirmektedir[29]. Fil Olayı sırasında bu duruma düştüğü de tasrih edilmektedir. Muhtemelen onun da Ebrehe gibi ayakları yanmış ve bu dertten kurtulmak

28 es-Siretü'n-nebeviyye, I, 55-56.
29 Siretü İbn İshak, s. 42.

için ayakları kesilmiştir. Ebrehe'nin 20.000 kişi olduğu rivayet edilen askerlerinden ancak bir kaç bölük kaçıp kurtulabilmiştir. Kurtulanlardan bazıları da bu felâkette almış oldukları yaralardan ötürü yolda ölmüşlerdir. Bu felâketten kurtulanlardan bazılarının da ülkelerine dönemeyip Mekke'de kaldıkları anlaşılmaktadır.

2- Fil Olayı olan yörede bir süre nebatat bitmemiştir, ancak birkaç yıl sonra yeniden bitki bitmeye başlamıştır. O zamana kadar yörede hiç görülmemiş bitkiler bitmiştir. Fil Olayı'nın vuku bulduğu yerde bitki örtüsünün tamamen değiştiğini İbn İshak haber vermektedir. Bu anlatım, o yörede yanma olayının vuku bulduğunu göstermektedir. Eski kaynakların bu ve benzeri haberlere bir anlam veremedikleri görülmektedir.

3- Sanıyorum Fil Olayı'nı en iyi tasvir eden ve bence en doğru anlatan müfessir Abdu'l-Baki et-Tebrizi'nin kaydettiği şu cümledir[30]:

فضلل كيدهم اولا بالتحريق و ثانيا بارسال الطيور عليهم

"Onların (Fil Ashâbı'nın) kötü planları önce yakılmak sonra üstlerine kuşlar gönderilmek sureti ile saptırıldı." Zamahşeri

30 Abdu'l-Baki et-Tebrizi,Tefsir, Konya Yusufağa Ktp. Nr. 5553, yp. 407 a.

ve başka müfessirler de kendilerinden önceki müfessirlerden naklen buna benzer bir ifâde ile Fil Ashâbı'nın önce yandıklarını sonra da üstlerine kuşlar gönderildiğini tesbit etmişlerdir[31]. Bu haberin çok sağlam bir kaynağa dayandığını, ve gerçeği ifâde ettiğini düşünüyorum.

4- Tanınmış müfessir Kurtubî Fil Olayı ile ilgili ençok rivayet derleyen ve konu ile ilgili farklı görüşler sunan kişidir. O, bu rivayetler arasında şöyle bir rivayet de var diyerek şu bilgiyi vermektedir[32].

وقيل: كان يقع الحجر على بيضة احدهم فيحرقها
و يقع فى دماغه و يحرق الفيل و الدابة و يغيب
فى الارض من شدة وقعه

"Denir ki, taşlar onların (Ashâbü'l-Fil'in) kafasına isabet ediyor ve onları yakıyor ve beyinlerine giriyordu. Bu taşlar filleri ve hayvanları yakıyor ve öyle şiddetli yere çarpıyordu ki yere gömülüp kayboluyordu." Bu rivayetde olayı gerçekçi bir biçimde mübalağa unsurlarından arınmış bir şekilde ifâde etmektedir. Demek ki, bu düşen taşlar deydiği her şeyi (insan ve hayvan) yakıyormuş. Hiç şüphe yok ki bu gerçekçi rivayetler Fil Olayı'ndan sağ kurtulan ve olayın şahidi olan kişilerden gelen anlatımlar olmalıdır.

---

31 Zamahşeri, el-Keşşaf, Beyrut (târihsiz), IV. 799.
32 el-Cami'li Ahkami'l-Kur'ân, X, 193.

b- Volkanik patlama ile ilgili haberler:

1- Cahiliye çağı şairlerinden Eslet oğlu Ebu kays bir şi'rinde Fil Olayı hakkında şöyle demektedir: " Allâh üstlerine taş yağdırdı ve onları cüceler gibi yoğurup ezdi."[33] Aynı şair bir başka beytte de şöyle diyor: "Habeşlilerin üstüne toz yağdı ve onların ancak çok azı kurtuldu." İbn İshak, bu taşlardan bazıları insan kafası büyüklüğünde, büyük olanları da deve cüssesi büyüklüğünde olduğunu söylüyor.[34] Bu anlatımlardan Fil Olayı'nın bir volkanik patlama olayı olduğu anlaşılmaktadır. Klasik İslâmî eserlerde buna benzer birçok haberler bulunduğu halde halk mefkuresinde yer tutmamış bunun yerine yukarıda bahsi geçen efsanevi bilgiler halkın muhayyilesinde canlılığını korumuştur.

2- Emeviler devri şairi Ferezdak bir şiirinde Fil Olayı'na işarette bulunarak şöyle diyor: "Cenâb-ı Allâh mübarek Kabe'yi korumak için yağdırdığı taşları Haccac b. Yusuf'un üzerine de yağdırsın. Bu taşlar fili süren Habeşli askerlere değdi ve onları helâk etti[35]." Görüldüğü üzere burada kuşların taş attıkları şeklinde bir ifâde kullanılmamış, taş yağdığı ifâde edilmiştir.

33 es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 61.
34 Siretü İbn İshak, s.42.
35 es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 63.

3- Gene bazı şairler ve yazarlar Fil Olayı günü simsiyah bir bulutun yükseldiğini ve bu toz bulutunun Habeşlileri helâk ettiğini yazmışlardır[36]. Bu haber de o yörede volkanik bir püskürmenin vuku bulduğunu göstermektedir.

c- Fil Ashâbı'nın Cesetlerinin Kuşlar Tarafından Yendiği Haberi:

Bazı rivayetlerde bu olay sırasında, olayın vuku bulduğu yörede şiddetli bir fırtınanın ve rüzgarın meydana geldiği bildirilmektedir. Bu haberin bilimsel izahı şöyle olmalıdır. Olayın olduğu yerde şiddetli bir sıcaklık meydana gelmiş, ısınan havanın yükselmesi sonucu çevreden bu ısınan alana doğru şiddetli bir hava akımı meydana gelmiş olacağını düşünüyorum. Bu bakımdan bu haber de o yörede volkanik bir olayın vuku bulduğunu bildirmektedir.

Olay sırasında yüzlerce Habeşli askerin cesetleri ortada kalmıştır. Böyle cesetlerin ortada bulunduğu yere çevreden kuşların toplanacağı tabiîdir. Bu kuşlar bu cesetleri yemek için bu bölgeye gelmiş olmalıdır. Üstad Ebu'l-A'la el-Mevdudi bu kuşların Fil Ashâbı'na taş atmadıklarını, Fil Ashâbı'nın cesetlerini yemek için gelmiş olacağını bil-

36 es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 61.

dirmektedir[37]. Bu kuşların leş yiyen kuşlar olduğunu düşünmek gerekir.

Klasik İslâmi kaynaklarda gerek Fil Olayı'nın oluş şekli ve gerek Habeşli askerler üzerine taş attıkları kabul edilen kuşların evsafı hakkında verilen bilgilerin çok farklılık göstermesi ve bu konuda birbirini tutmayan çelişkili haberlerin bulunması, cahiliye devri Arapları'nın bu olay hakkında çok spekülasyonlar yapmış olduklarını göstermektedir. Fil Suresi'ni tefsire çalışan ve Fil Olayı'nı yorumlayanlar, bu tür haberleri derlemeye ve böylece bu sureyi ve olayı aydınlatmaya çalışmışlardır. Bu durum haliyle eski rivayetlere kuşkuyla ve ihtiyatla yaklaşmayı gerekli kılmaktadır.

B- KONUYLA İLGİLİ BAZI TÂRİHÎ VE BİLİMSEL AÇIKLAMALAR

Burada, Fil Olayı'nı anlamayı ve olay hakkındaki yorumumuzu kavramayı güçleştiren ve kuşku meydana getiren hususları ortadan kaldırmak için bazı haberlerin ve bilgilerin târihi ve bilimsel açıklamaları sunulacaktır. Bu vesile ile bir takım yanlış anlamalar bertaraf edilmiş olacaktır.

37 Tefhimü'l- Kur'ân Tercümesi, İstanbul, 1991, VII, 245.

a- Arap Grameri Açısından Gerekli bir Açıklama:

Arapça'nın grameri bu dilin metinleri ve edebi ürünleri ortaya çıktıktan sonra tesbit edilmiştir. Bu bakımdan gramercilerin tesbit edemedikleri bazı söyleyiş biçimleri de bulunabilmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'in birçok ifâde özellikleri gramerciler tarafından tesbit edilmiş değildir[38]. Bu bakımdan Fil Suresi'ndeki "رمى" fi'linin "ب" harf-i cerri ile Fil Suresi'nde kullanılan şekli için örnekler tesbit edilmediği kanaatini taşıyorum. Vakıa "رمى" fi'linin "على" ve "فى" harf-i cerri ile kullanılışına dair "Lisanü'l-Arab"ta örnekler bulunmaktadır. Fakat burada önemli olan "رمى" ile kullanılan "ب" harf-i cerrinin "على" ve "فى" anlamında kullanıldığına dair örneklerin tesbit edilmesidir.

Mısırlı ünlü edip ve şair Taha Hüseyin de "Kur'ân-ı Kerim'de Üçüncü Şahıs Zamirinin İşaret Zamiri Olarak Kullanılışı" adlı makalesinde[39] eski gramercilerin

38 Kur'ân-ı Kerim'de gramercilerin tesbit ettikleri kaidelere uymayan pek çok söyleyiş şekilleri bulunmaktadır. Bunlara dair pek çok örnekler bulunmaktadır. Mesela: Bkz. İbrahim Abdullah Nefide, en-Nahv ve Kütübü't-tefsir, Libya, 1981, I-II.

39 a.g.e. terc. Mehmed Hatiboğlu, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1960, s. 149-163.

Kur'ân-ı Kerim'deki söylenişlerin muadili olan ifâdeleri eski şairlerin şiirlerinde bulamadıkları gibi şahıs zamirlerinin de medlullünü bulamadıklarını yazmakta ve örneklendirmektedir. Demek istiyorum ki Fil Suresi'ndeki açıklamaya çalıştığımız söyleyiş şekli de gramerciler tarafından tesbit olunamamış bir Kur'ânî söyleyiş şeklidir. Bilindiği gibi bütün dillerde bir zamanlar mevcut olan söyleyiş şekilleri -dillerin gelişim ve değişimi sonucu- zamanla terk edilmektedir. "رمى" fi'linin Fil Suresi'ndeki kullanılış şeklinin, terk edilmiş bir söyleniş biçimi olduğunu düşünüyorum. Bu konu üzerinde geniş bir araştırmanın gerekli olduğunu da burada hatırlatmak isterim.

b- Hayal Mahsulü Anlatımların Olayı Saptırması:

Fil Olayı derinlemesine incelenip araştırıldığı zaman açıkça görülüyor ki, bu olay vuku bulduğu zaman o yöre insanlarının pek çoğu, yani cahiliye çağı Arapları, volkanik olaylar hakkında bilgileri olmadığı için bu olayın mahiyetini anlayamamışlardır. Fil Olayı, Fil Suresi nazil oluncaya kadar ki devrede dilden dile anlatıla gelmiş, hayal mahsulü şeyler katılarak abartılmış, gayri tabiî ve mantık dışı unsurlar bu anlatımlara karışmıştır. Ayrıca cahiliye devri şairleri de

hayal güçlerini çalıştırarak bu olayı tasvir etmişlerdir. Nitekim İbn Hişam, şairlerin Fil Olayı hakkında söyledikleri şiirleri tesbit etmektedir. Bu şiirlerde Fil Olayı'nın nasıl abartılarak anlatıldığı görülmektedir[40]. O günün Arap toplumunda Fil Olayı hakkında farklı anlayışların mevcut olduğu da fark edilmektedir. Fil Suresi nazil olunca bu surede Fil Olayı hakkındaki o mucez anlatım, cahiliye döneminden kalan bilgiler çerçevesinde anlaşılmaya çalışılmıştır. Müfessirler, târihçiler bu gayret içinde bulunmuşlardır.

Araştırıcılar ve mütehassıslar gayet iyi bilirler ki, geçmişte pek çok yazarlar İsrailiyat denilen Yahudi kültürü malzemelerini kullanarak bir çok ayetleri yorumlamaya çalışmışlardır. Kur'ânî kıssaları bu malzemelerle detaylandırdıkları gibi Fil Suresi'ni de cahiliye devri Araplarının Fil Olayı ile ilgili olarak anlattıkları hayal mahsülü bilgilerle yorumlamaya girişmişlerdir.

Cenâb-ı Allâh, birçok olaylarda olduğu gibi Fil Olayı'nda da insanların farklı görüşlere sahip oldukları konuda belli bir tavır ortaya koymamaktadır. Yüce Allâh Fil Olayı hakkında belli bir tavır ortaya koymuş olsaydı, veya Fil Olayı'nı belli bir şekilde detaylandırıp tasvir etmiş olsaydı yalanlana-

40 es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 59-63.

caktı. En azından bu olay hakkında belli bir görüş ve kanaate sahip olanlar Kur'ân-ı Kerim'in ilahi orijinli olduğuna itiraz edeceklerdi. Bu durum Hz. Peygamberi de zor durumda bırakâbilirdi. Nitekim Ashâb-ı Kehf'in kaç kişi oldukları hakkında insanlar arasında farklı görüşler bulunuyordu. Cenâb-ı Allâh kitabında bu konuda insanlar arasında farklı düşüncede olanların bulunduğunu bildirdiği halde Ashâb-ı Keh-f'in gerçekte kaç kişi olduklarını bildirmemiştir. Üstelik Hz. Peygambere Ashâb-ı Kehf'in sayısı hakkında farklı görüşte olanlarla münakaşa etmemesi için uyarıda bulunmuştur[41]. Çünkü inançsızlar Hz. Peygamberin dediğine mutlaka itiraz edeceklerdi. İşte Fil Suresi içinde durum böyledir. Hz. Peygamber Fil Olayı'nın oluş şekli hakkında konuşmamayı tercih etmiş görünüyor. Konuşmuş olsaydı, mutlaka müşrikler tarafından kendisine itiraz olunacaktı. Nitekim, -yukarda da işaret olunduğu gibi- Hz. Peygamberden bu konuyla ilgili olarak bize hiç bir haber gelmemiştir.

41 Kehf Suresi. 22-24.

c- Fil Ashâbı'nın Salgın Hastalık Sonucu Helâk Oldukları Görüşü:

Yukarıda işaret edildiği gibi Muhammed Abduh ve ona tabi olanlar Habeşli askerler arasında çiçek ve veba gibi salgın bir hastalık zuhur ettiğini ve bu salgın hastalığın da sinek ve sivrisinek cinsinden olan mikrop taşıyıcı uçucular (tayr) tarafından Habeşli askerler üzerine saçılmış olabileceğini öne sürmüşlerdir. Hatta Muhammed Abduh Siccîl denilen pişmiş taşların (toz halinde olmalı) mikroplu olup bu uçucuların ayağına bulaşıp ve rüzgarında sevk etmesiyle Habeşli askerlere sirayet etmiş olabileceğini de sözlerine eklemiştir[42].

Vakıa Ebrehe'nin sağ kalan askerleri arasında ve olayın vuku bulduğu yörede çiçek ve veba salgını bulunduğunu ilk kaynaklar da yazmışlardır. Arap memleketlerinde çiçek ve kızamık hastalıklarının ilk defa Fil Olayı sırasında görüldüğü bildirilmektedir. Muhammed Abduh da bu haberleri şahit göstererek bu görüşünü desteklemeye çalışmaktadır[43].

42 Muhammed Abduh, Tefsirü Cüz'il-Amme, Mısır, (Matabiu'ş-Şa'b), s. 120.

43 es-Siretü'n-Nebeviyye, I, 56; Siretü İbn İshak, s. 42.

Bu konuda ben de diyorum ki, Habeşli askerler arasında salgın hastalıkların baş gösterdiği doğrudur, ancak Muhammed Abduh'un Fil Suresi'ndeki "طيرا ابابيل" (sürüler halinde kuşlar) tabirini sinek ve sivrisinek olarak yorumlaması doğru değildir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'in terminolojik yapısının "طيرا" tabirini sinek ve sivrisinek olarak anlamaya imkân vermediği kanaatindeyim. Muhammed Abduh'un burada bir zorlamaya giriştiği belli olmaktadır. Fakat klasik kaynaklarda Fil Olayı'nın vuku bulduğu yörede ve sağ kalan Habeşli askerler arasında meydana geldiği bildirilen salgın hastalıkları şöyle izah etmek gerektiğini düşünüyorum: O dönemde de-zenfekte imkanlarının çok mahdut olduğu düşünülürse, Ebrehe ve askerlerinin lav tozuna maruz kalan yanık yaraları enfekte olmuş ve suretle Habeşli askerler arasında salgın hastalıklar baş göstermiş olmalıdır. Diğer taraftan üstlerine lav tozu yağan ve etrafa dağılmış olan yüzlerce, belki binlerce cesedin üstüne gelen sürüler halindeki kuşların bu cesetleri didik didik edip, parçalayıp, lavların üstüne dağıtmaları ve cesetlerin kokuşması göz önünde bulundurulursa böyle bir ortam ve çevrede salgın hastalığın zuhur etmesi tabiîdir. Dolayısıyla Habeşli askerler arasında ve o yörede çeşitli hastalıkların zuhur ettiğine dair ilk kaynaklardaki haberleri yukarıda arz ettiğim biçim-

de değerlendirmek gerektiğini düşünüyorum. Kısacası Fil Olayı salgın hastalık sonucu meydana gelmemiş bilakis salgın hastalık Fil Olayı'nı müteakiben ortaya çıkmıştır.

d- Bir Temenni:

Son olarak da şunu arz edeyim. Hicaz bölgesinin küçük ölçekli haritalarında ve uzaydan çekilen haritalarda bir çok krater çukurları görülmektedir. Ancak Fil Olayı sırasında bu kraterlerden hangisinin faaliyete geçtiği hakkında bir fikir yürütmek durumunda değilim. Bu sahanın mütehassısları çevre araştırmaları yaptıkları takdirde bu konuda bir neticeye varabileceklerini tahmin ediyorum. Hatta bu alan sağlıklı bir şekilde tesbit edilip kazılır yapıldığı takdirde kalın lav külleri arasında kalan bazı cesetlerin bulunabileceğine inanıyorum. Bu husus Kur'ânî hakikatlere gönül veren gayretli araştırıcıların çalışmaları ve bu araştırıcılara bilimsever yöneticilerin sağlayacakları destek ve imkânlarla gerçekleşebilecek bir çalışmayı beklemek durumundadır. Bir haritayı bile araştırıcılardan esirgeyen, sakınan, bir yöneticiden de bunu beklemenin hayal olduğunu biliyorum. Bir temenni olarak bunu söylemekten kendimi alamıyorum.

SONUÇ

Fil Olayı ve Fil Suresi'nin burada açıklandığı biçimde algılanması bizi bazı neticelere götürmektedir. Bunları kısa başlıklar halinde tesbit edecek olursak:

1-Fil Suresi'nin son üç ayeti bugüne kadarki anlayış tarzından farklı bir biçimde yorumlanmış bulunmaktadır. Bu tarz anlayışın daha mantıklı ve eşyanın tabiatına uygun olduğunu düşünüyorum.

2-Bu çalışma ile târihî bir olaya(Fil Olayı) açıklık getirilmiş durumdadır. Fil Suresi de târihî bir vesika olarak değerlendirilerek Fil Olayı'nın oluş biçimi aydınlanmış bulunmaktadır.

3-Kur'ân-ı Kerim'in geçmişte vuku bulan olayları tasvir edişine bir örnek belirlenmiştir.

4-Kur'ân-ı Kerim'deki bilimsel hakikatlere yeni bir yaklaşım tarzı ve metodu belirlenmiş bulunuyor.

5-Fil Olayı'nın meydana geldiği yörede hem bir jeolojik araştırma yapılması, hem de -yukarıda da işaret edildiği üzere- bu

târihî olayın izlerini keşfetmeye yönelik çalışmalar ve hatta kazılar yürütülmesi fikri doğmuş bulunmaktadır. Bu doğrultuda çalışmalar sürdürüldüğü takdirde son derece önemli sonuçlar istihsal edileceğine dair inancımı tekrar vurgulamak istiyorum. Kur'ânî ve târihî bir gerçeğin aydınlanması ve detaylandırılması için böyle bir çalışmanın gerçekleştirilmesi çok faydalı olacaktır.

6-Cahiliye devri şairlerinin şiirleri ve o devrin kültürel ve edebi ürünleri yeniden gözden geçirilmelidir. Ola ki, Fil Olayı'nın burada tasvir edildiği biçimde anlayan ve nakleden başka şiir ve nakillere de rastlanılabilir. Nitekim yukarıda naklettiğimiz bazı şair ve yazarların Fil Olayı ile ilgili sözleri, özellikle de Zamehşeri ve Abdu'l-Baki et-Tebrizî'nin naklettikleri
"فضلل كيدهم اولا بالتحريق و ثانيا بارسال الطيور عليهم"

Onların, (yani Fil Ashâbı'nın) kötü plânları, önce yakılmak, sonra üstlerine kuşlar gönderilmek suretiyle saptırıldı" gibi beyanlar bu olay hakkında eskiden beri gerçekçi düşünce ve anlayışların mevcut olduğunu göstermektedir. Birçok konuda olduğu gibi, bu konuda da zaman geçtikçe gayrı tabiî ve hurafî bilgilerin ön plâna çıkarak gerçekçi bilgileri bastırdığını ve yayılmasını engellediğini düşünüyorum. Aslında bu tarzdaki gelişim ve oluşum İslâm Dünyası'nın en

1. KUR'ÂN SEMPOZYUMU
a-Oturum Başkanı

Prof. Dr. Süleyman ATEŞ

Sayın Mikâil BAYRAM'a teşekkür ederim. Arkadaşımız Fil Olayı'nın siyasî vechesine ve mahiyetine bir göz attı, kendine göre bir görüş getirdi. Ona göre Fil Ashâbı'nın başına atılan taşlar, öyle sanıldığı gibi ebâbil kuşlarının attığı taşlar değil ve fakat Mekke'yi yıkmak üzere gelen ordunun birdenbire bir dağdan, bir volkan püskürmesiyle başlarına yağan taşlardır, lavlardır. Onlar askerleri önce yakmıştır. Daha sonra da kuşlar gelmiş onların ölülerini şuradan şuraya atmışlardır.

Öyle anladım herhalde, kuşlar ölüleri nasıl atıyor, onu da bilmiyorum. Kuş ölüyü atmaz ki! Parçalayıp atıyor. Benim anladığım parçalayıp yer. Bu yorum beni tatmin etmedi. Ama tabiî arkadaşlarımız bu konuda görüşlerini beyan edeceklerdir. Benim anladığıma göre kudret kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de "bâ" ile kullanılmıyor, "alâ" ile kullanılıyor. "İnnallahe alâ külli şey'in kadir" var ama "İnnallahe bâ külli şey'in kadir" şeklinde bir ayeti ben bilmiyorum. Bu şekilde, böyle bir ayet var mı? Şimdi hatırlayamadım. Neyse bu konu tartışmacıların konusudur, onlar üzerinde duracaklardır. Yalnız bildiği-

me göre bu Fil Olayı'ndan sonra, ebâbil kuşlarının onların üzerine onların üzerine taşlarını atmasından sonra, Mekke'de ilk defa o civarda çiçek hastalığının çıkmasıdır. Rivayetler bunu anlatıyor. Binaenaleyh Muhammed Abduh gibi bazı müfessirler o ebâbil kuşlarıyla sivrisineklerin taşıdıkları çiçek mikropları ve mikropların askerlere bulaşması suretiyle hasta olması ve o hastalık neticesinde bunların derilerinin çiçek oyuğu şeklinde dönmesi ile ilgili yorumlar yapmışlardır. Zaten kurt yeniği, ekin yaprağı ne demek? Yani yaprağın oyuk oyuk iğne gibi oyulması. Binaenaleyh ayette öyle bir işaret var. Ama bu da dediğim gibi tartışmacıların konusudur.

Şimdi arkadaşlarımız sırasıyla sorulara cevap vereceklerdir. Kendisine sorulan soruları cevaplaması için ilk sözü Mikâil Bey'e veriyorum. Süreniz on dakikadır. Buyrun!

b-Mikâil BAYRAM'ın Sorulara Cevapları:

Sayın hocamızın belirttiği gibi zamanımız çok az kaldı. Ben de çok fazla sorulara muhatap oldum. Bunlara tek tek cevap vermem takdir edersiniz mümkün değil. Ancak soruların bu kadar çok olması da memnuniyetimizi mucip olmaktadır. Ancak bana yöneltilen soruları şöyle bir tasnif ettim. Bir çok sorular aynı biçimde sorulmakta, ben de bu sorulara mümkün mertebe mücmel surette cevap vermeye çalışacağım. Sözgelimi sorulardan bazılarında "Neden Fil Ashâbı bu olaydan etkilendi de, başkaları etkilenmedi?" deniliyor. Benim anladığım manada olay vuku bulmuşsa gayet kolay anlaşılması gerekir. Çünkü lavların yağdığı muhit nere ise ora etkilenecektir. Yani lavlar ne kadar geniş bir alana yayılmışsa o bölgedeki insanlar etkilenecektir. Fakat başka sorularla bu soruya başka boyutlar getiriliyor. Deniyor ki, "Niçin sadece Fil Ashâbı etkilendi de başkaları etkilenmedi?" Dediğim gibi bu toz halindeki lavlar Fil Ashâbı'nın konakladığı bölgeye yağmıştır. Ola ki, bu lavlar Fil Ashâbı'nın konakladığı yerden başka yerlere de yayılmıştı. İnsanlar da canlılar da bu olaydan etkilendi. Hatta şunu da söyleyebilirim: Gene târihte iyi biliniyor ki Taifli Sakif Kâbilesi, Ebrehe'nin ordusuna rehberlik ediyorlardı. Ebrehe'nin askerleri arasında Sakifli olan

kimseler de vardı. Şüphesiz, Sakifli olanlar da bu olaydan etkilenmiştir. Nitekim kaynaklarda Taifli bazı kişilerin de bu olay sırasında helâk olduklarına dair kayıtlar var. Yine başka sorularda deniyor ki, "Mekke neden etkilenmemiştir?" Lavlar oraya ulaşmamışsa etkilenmeyecektir. Bu soruyu böyle kısa cevaplandırmak istiyorum. Çokça sorulan bir soru var. Bu sorularda, bu olayın bir mu'cize olduğu ifâde ediliyor. Benim de bu mu'cizeyi inkâr ettiğim söyleniyor. Ben böyle bir inkâr içinde olduğumu sanmıyorum. Çünkü olay mu'cize ise Cenâb-ı Allâh o anda herhangi bir yörede lav püskürmesi olayını halk etmişse bu da bir mu'cizedir. Dolayısıyla bir mu'cizeyi inkâr etme gibi bir tutum söz konusu olamaz. Gene buna bağlı olarak deniliyor ki, "Siz bütün mu'cizeleri böyle tabiî olaylar olarak mı anlamaya çalışıyorsunuz?" hayır böyle bir gayretimde yoktur. Her mu'cize bir tabiî olayla olacak diye bir kayıt yoktur. Cenâb-ı Allâh başka türlü mu'cizelerde halk edebilir. Başka olaylar da cereyan edebilir. Ama şunu söyleyeyim ki, Kur'ân-ı Kerim'de böyle lavların püskürmesi neticesinde meydana gelen mu'cizeler yalnız bu Fil Olayı'nda değil başka yerlerde de meydana geldiği ifâde edilmektedir. Ben tebliğimde de ifâde ettim. Sözgelimi Lût Kavmi de böyle lav püskürmesi neticesinde helâk olmuştur. Onların üstüne de Siccîl

yağmış ve helâk olmuşlardır. Başka tabiî olaylarda da gene değişik biçimde helâk edilme vak'aları vardır.

Bazı sorularda ebâbil kuşlarının nitelikleri soruluyor. "Bu kuşlar nasıl kuşlardır?" deniliyor. Önce şunu söyleyeyim: "ebâbil" kelimesinin bir kuş çeşidini ifâde etmediğine inanıyorum. Gerçi bazı eski kaynaklarda bu kelimenin bir kuş cinsini ifâde ettiği söylenmiştir. Ama Kur'ânî terminolojiye baktığımızda "ebâbil" kelimesi sürü anlamına geliyor. "İbbale, ibbil, ibbul" kelimelerinin çoğulu "ebâbil" gelir. "Dinar" kelimesinin çoğulunun "denanir" geldiği gibi. Bu bir kuş çeşidi değildir. Sürü halinde olan kuş anlamına geliyor. Fil Suresi'nde de bu anlamda kullanılmıştır. Bu bir kuş çeşidi değil sürü halindeki kuşlar cesetleri yiyen, didik didik eden, yani leş yiyen kuşlar olmalı diyorum. Benim burada anlatmaya çalıştığım görüşümü benimseyen bazı arkadaşlar sorularında diyorlar ki, "Bu kuşlar ne tür kuşlardı?" Bir arkadaş da bunu özellikle belirtmemi istemiş. Ben diyorum ki, bu kuşların leş yiyen ve yırtıcı kuşlar olma ihtimali kuvvetlidir. Ama kuşların cinsi hakkında şu kuş veya bu kuş şeklinde bir şey diyemiyorum. Fakat eski müfessirler bu kuşlar hakkında çok değişik şeyler söylüyorlar. Büyüklükleri, renkleri, gagaları bakımından olsun, başka vasıfları bakımından olsun cinsleri ve adları bakımın-

dan olsun pek çok görüşler ileri sürüyorlar. Bu durum eskilerin bu konuda açık ve sarih bir fikirlerinin olmadığına delil teşkil eder.

Gene bazı arkadaşlar sorularında diyorlar ki, "Bu olay Cenâb-ı Allâh'ın kudretidir. Sen bu kudreti gizlemiş olmuyor musun?" Hayır olmuyorum. Çünkü bir lav püskürmesi olmuşsa bu da Cenâb-ı Allâh'ın kudretidir. Onun kudreti dışında hiçbir olay tahakkuk edemez. Eğer klasik şeklini kabul edersek yani kuşlar taş yağdırmışsa gene Cenâb-ı Allâh'ın kudretidir. Bu bakımdan Allâh'ın kudretini inkâr ettiğimi sanmıyorum. Yine birkaç soruda deniliyor ki, "Bu olay, yani Ebrehe'nin orduları ister, sizin dediğiniz gibi üstlenire lavlar yağmak suretiyle helâk olmuş olsun, ister kuşlar taş yağdırmış da helâk olmuş, veya çiçek hastalığı bu orduyu helâk etmiş olsun bütün bunlar durumu değiştirmez." Evet doğrudur, ben de öyle diyorum. Yani olay ne şekilde vuku bulmuş ise Cenâb-ı Allâh'ın kudretiyle olmuştur. Bu fikre katılmamam mümkün değildir.

Bazı arkadaşlar diyorlar ki, "Fil Olayı'nı jeolojik yönden değerlendirdiniz mi?" Ben jeolog değilim, ama yapabildiğim kadarıyla bu yönden de bir değerlendirme yaptım. Bölgenin uzaydan çekilmiş fotoğraflarını inceledim. Haritalarını inceledim. Ben şahsen

tesbit ettiğim kadarıyla Arap Yarımadası'nda ve Hicaz bölgesinde birçok volkanik krater çukurları var. O bölgede -tebliğimde de söylediğim gibi- yörenin volkanik özellikleri yalnız benim tarafımdan değil başkaları tarafından da bu volkanik özellikler tesbit edilmiştir. Yani başka araştırıcılar da Arap Yarımadası'ndaki volkanik kraterleri tesbit etmişlerdir.

Bir başka soru da şöyledir. "İki bin seneden beri bu bölgede başka bir volkanik olay olmuş mudur?" Ben konuşmamda bir tanesine değindim. Güney Arabistan'da, Yemen'e yakın bir bölgede böyle bir olayın olduğunu Müslüman târihçiler kaydediyorlar. Bir arkadaş da verdiğim bu bilginin kaynağını soruyor. Ben Philip Hitti'yi kaynak göstererek hicri 652'de (1254) vuku bulan Yemen'deki volkanik patlamayı zikrettim. Bu olayı İbn Kesir de "el-Bidaye"sinde zikrediyor. Keza İbn Tağriberdi de "en-Nücumü'z-Zahire"sinde Medine yakınlarında Fil Olayı'na benzer bir vakanın meydana geldiğini bildirmektedir.

Bu arada Hikmet Zeyveli Bey benim eski müfessirlerden naklettiğim bir cümle üzerinde durdular ve bu cümleyi çok enteresan buldular. Bu cümleyi görüşlerimi teyid eder nitelikte gördüğünü ifade ettiler. Ve bunun kaynağını sordular. Bu cümlede

Ebrehe'nin ordusunun önce yakılarak sonra da üstlerine kuşlar gönderilmek suretiyle helâk edildiklerini bildirmektedir. Bu haberi birçok müfessirler diye zikretmiştim. Burada kaynağını söyleyeyim. Sözgelimi ünlü müfessir Zamahşeri bu cümleyi veriyor. Keza müfessir Abdulbaki el-Bağdadî bu fikri aynen benim verdiğim cümle ile naklediyor. Şüphesiz bu müfessirler de kendilerinden önceki müfessirlerdin naklen bu bilgiyi veriyorlar.

Bir arkadaş, "Hicaz bölgesinde Fil Olayı'ndan başka garip jeolojik olaylar meydana gelmiş midir?" Evet Arabistan Yarımadası'nda ve Hicaz bölgesinde Fil Olayı'na benzer olaylar olmuştur. Konuşmamda bunlardan bir ikisini zikrettim. İbn Kesir "el-Bidaye"sinde diyor ki: "Bu sene (hangi sene olduğunu şimdi hatırlamıyorum. Muhtemelen XIV. Asırdaki olayları anlatırken diyor) Arabistan yarımadasında müdhiş bir zelzele oldu Bu zelzelenin sonunda simsiyah bir yağ bütün çölü kapladı. Hayvanlar otlayamayıp açlıktan öldüler." Keza İbn Tağriberdi "en-Nucumu'zzahire" adlı eserinde: 1256 yılında Medine çevresinde şiddetli bir zelzeleden sonra Şeza Dağından lav püskürdüğünü,dağdan derelere su gibi lav aktığını o bölgeden geçen yolların kapandığını bildirmektedir. Bu tür haberleri târih kitaplarında, pek çok eserde okumamız mümkündür. Ö-

zellikle Arabistan Yarımadası'nda cereyan eden jeolojik olayları klâsik târih kitaplarından takip etmek ve bu olayların hangi yörede meydana geldiğini araştırmak gerekir.

Evet zamanımız yok. Elimde daha çok sorular var. Bu soruları soran arkadaşlarla vicahen görüşmemiz mümkündür. Gelsinler konuşalım Müsaadenizle bir şey daha söyleyeyim Bu sorulardan bazılarının cevabı tebliğimde var. Meselâ: Muhammed Abduh'un Fil olayı hakkındaki görüşleri ve benim onun söyledikleri hakkındaki kanaatim soruluyor. Bu sorunun cevabı konuşmamın metninde var. Ancak burada şu kadarını söyleyeyim. Muhammed Abduh Fil Ashabı'nın başına gelenler hakkında öne sürdüğü fikirlerini, Fil Suresi'ndeki "Tayr"kelimesini sinek ve sivrisinek gibi mikrop taşıyıcı uçucular olarak yorumlamasını kabule şayan bulmuyorum. Bunun sebeplerini de tebliğimin metninde geniş olarak vermiş bulunuyorum. Hepinize selâm ve saygılarımı sunuyor, teşekkür ediyorum.

MÜZAKERELER

c-Hikmet Zeyveli'nin Konuşması

Allahın rahmeti üzerinize olsun. Burada iki zaaf noktamı peşinen bildirmek isterim. Birincisi elinizdeki programda da görüldüğü üzere, tartışmacı Doç. Dr. Alparslan Açıkgenç'in yerine konuşuyorum Kendi mazeretinden dolayı yetişemediği için bu görevi ben üstlendim. İkincisi: Tabii araştırmacı olmamam hasebiyle biraz geç yetiştim. Birinci konuşmacı muhterem Mikâil Bayram Bey'in konuşmasını şifahen kendi ağzından dinleyemedim. Buna rağmen yine Mikâil Bayram Bey'den başlayarak bazı mülahazalarımı arz etmek isterim. Bu daha önce özetini sunmuş olduğu özet tebliği okumam, kendisiyle olan önceki dönemlerdeki şahsi yakınlığımız ve özellikle tebliğ konusu üzerinde birtakım fikir alış verişimiz olmasının verdiği cüretle söz konusu olmaktadır.

Önce Mikâil Bayram Bey'i tebrik ediyorum. Yeni şeyler duymaya kulaklarımızın alışmasına vesile olacak bir çalışma. Fakat çalışmasını takdim ederken -ki bana göz gezdirmem için verme lütfunda bulundular- şöyle bir girişi vardı. "Son devir araştırıcı ve müfessirler bu olayı modernize etme gayretine girmişlerdir" Fakat kendisi için de ben diyor "Modernize gayreti içinde olmadığımı hatırlatmak isterim" Aslında modernize'nin

manasını açmak lâzım. Eğer kulakların duymadığı her yeni görüş, modernist bir görüşse aslında hocamızın bu görüşü de modernist kabul edilebilir. Aslında târihi oluşu, vakıalara uygun oluşu, bu vasfını(modernize olma vasfını) kaldırma niteliğini taşımalıydı.

Muhterem hocamız en kuvvetli delilini Lût Kavmi'nin helakini tasvir eden ayette bulmaktadır. Orada - Kur'ân'da ikinci defa geçen ayette - "siccil" kelimesinden bir volkanik patlamanın tasvir edildiğini ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra tabii başka delillerde eklenmekteydi. Bir takım kaynaklardan vermeye çalıştığı, mesela lav yanıkları tasvirleri, Hicaz çevresindeki bitki örtüsünün tamamen değişmesi ve yenilenmesi rivayetleri ve pek çok müfessirin görüşü bana göre en önemli delil görünüyor. Şu yorumu yapmış olmaları enteresan gelebilir: "onların hileleri önce yakılmak sonra üzerine kuşlar göndermek suretiyle defedildi." Tabii burada, kaynağını ben temin edemedim, birçok müfessir meyanın da, inşallah lütfederse onları tahkik etme imkanımız doğar. Fakat bütün bunların yanı sıra hocamızın ileri sürmüş olduğu volkanik patlama olayı ile Fil Suresi'nin izahı yinede birtakım sorunlar ve istifhamlar bırakmaktadır.

Öncelikle gökten toz yağmasının niçin bir "volkanik patlama tasviri" gibi algı-

lanması söz konusu? İkinci olarak vermiş olduğu bu rivayetlerin çoğunda daha başka tasvirlerde söz konusu. Mesela: İbn Hişam'ın özel olarak İbn İshak'ın muhafaza ettiği şiirlerle Fil Suresi'nin tasvirini ben de acizane tahlil etmek gayretinde bulunmuştum. Orada doğrudan doğruya volkanik püskürme tasvirine götüren şeyleri çok zor çıkarabiliriz. Bunun yanısıra daha başka bir yorum da söz konusu olabilir. Bugün modernist diye yanlış bildiğimiz, aslında geçmişte de bur rivayeti destekleyen tefsirlere rastladığımız bir salgın hastalık olayına İbn İshak ve İbn Hişam'ın muhafaza ettiği şiirlerde daha bir yakınlık söz konusu benim açımdan. Surenin bundan sonraki bölümüne hocamız gayet güzel insicam içinde yorum getirmiştir. Mesela oradaki "bi- hicaretin" kelimesindeki "ba" harf-i cerrinin "ala" manasına geldiğini söylemesi bu surenin geri kalan kısmının öyle bir yoruma uygun olarak tesir edilmesini sağlamaktadır. Fakat yinede ben bu olay üzerinde biraz daha temkinli düşünülmesini -ki burada modernist görünmekten çekinmeden- gerçeği aramamız gerektiğine inanıyorum. Taberî'den, mesela şu açık rivayeti de hatırlıyorum. Taberî diyor ki: "onların üzerine atılan her taştan sonra onlar hastalığa yakalanıyor." Hastalığın ismi de verilir, cüderi bu artık bir çiçek hastalığı da olabilir, bir başka hastalık da olabilir,

fakat salgın bir hastalık olma ihtimali daha mantıkî görünmektedir. Çünkü o dönemin insanları için salgın hastalıklar belki sık sık görülmeyen olaylardı. Birdenbire böyle bir salgın hastalığın Ebrehe ordusunu tarumar etmesi gerçekten çaresiz kalmış Mekkeliler nazarında büyük bir mucize idi. Şiirlerin bu derece tasvir etmesi ve bir takım efsanevi öğeler katılması da tabii olabilir. Onun için bu tebliğ bizi gayet güzel bir yöne motive etmiş olmakla beraber konunun üzerinde biraz daha düşünmek ve son sözü söylemeye cesaretimizi biraz daha ertelemeye taraftarım.

KAYNAKLAR:

ABDUH, Muhammed, Tefsiru Cüz'i'l-Amme, Mısır (Matabiu'ş-Şa'b).

ABDU'L-BÂKİ, et-Tebrizî, Tefsir, Konya Yusufağa Kütüphanesi, nr. 5553.

ASIM EFENDİ, Kâmus Tercemesi, İstanbul, 1305.

ed-DİNEVERÎ, Ebu Hanife, Ahbârü't-tivâl, Bağdad 1959.

el-EZRAKÎ, Ebu'l-Velid Muhammed, Ahbâru Mekke, neşr. R. es-Salih Malhas, Mekke, 1415/1995

el-EZRAKÎ, Ebu'l-Velid Muhammed, Târihu Mekke el-mükerreme, Konya Yusufağa Kütüphanesi, nr. 7500.

el-FERRA, Maânî'l-Kur'ân, Beyrut, 1980, I-III.

el-FİRUZABADÎ, Ebu Tâhir Muhammed b. Yakub, Tenviru'l-mikbas min tefsiri İbn Abbas, Mısır, 1951.

HAMİDULLAH, Muhammed, el-Vesâiku's-siyâsiyye, Beyrut, 1405/1985.

el-HAZİN, Alâü'd-din Ali el-Bağdadî, Lübâbu'd-te'vil fi maânî't-tenzih, Mısır, 1309, I-IV.

HİTTİ, Philip, Târih-i Arap, terc, A. Kasım Payende, Tebriz, 1344, I-II.

İBN HİŞAM, es-Siretü'n-nebeviyye, Mısır, 1936, I-IV.

İBNÜ'L-İMAD, Şezerâtü'z- zeheb, Beyrut, (târihsiz), I-VIII.

İBN İSHAK, es-Sire, neşr, M. Hamidullah, Konya, 1981.

İBN KESİR, Tefsir, Mısır (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye tab'ı).

İBN KESİR, el-Bidaye ve'n-nihaye, Berut, 1988, I-X.

İBN MANZUR, el-İfrikî, Lisanü'l-Arab, Beyrut, (târihsiz).

İBN KUTEYBE, Te'vilu müşkili'l-Kur'ân, Kâhire, 1973.

İBN KUTEYBE, el- Maarif, Nşr. M. İsmail es-savî, Beyrut, 1970

İBNÜ'N-NEDİM, el-Fihrist, Beyrut, 1978.

İBN TAĞRİBERDİ, Cemalü'd-din Ebu Yusuf, en-Nücumu'z-zâhire, Kâhire, (târihsiz), I-XII.

KÂTİB ÇELEBİ, Keşfu'z-zunun, neşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, Tahran, 1378/1967, I-II.

KURTUBÎ, Ebu Abdullah b. Muhammed, el-Camiu ahkami'l-Kur'ân, Beyrut, 1967, I-X.

KUR'ÂN Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler (Bilgi Vakfı vayını), Ankara, 1994.

el-MAKDİSÎ, el-Mutahhar b. Tahir, el-Bed'u ve't-târih, Paris, 1899-1903, I-VI.

el-MERAĞÎ, Ahmed Mustafa, Tefsiru'l-Merağî 1394/1974.

el-MEVDUDÎ, Ebu'l-A'lâ, Tefhimü'l-Kur'ân Tercümesi, İstanbul, 1991, I-VII.

NAFİDE, İbrahim Abdullah, en-Nahv ve kütübü't-tefsir, Libya, 1981, I-II.

RAZÎ, Fahru'd-din, et-Tefsiru'l-kebir, Mısır, 1278, I-VI.

TABERÎ, Târihu'l-umem ve'l-mulûk, neşr. M.Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, (târihsiz), I-XI.

TAHA, Hüseyin, Kur'ân-ı Kerim'de Üçüncü Şahıs Zamirlerinin İşaret Zamiri Olarak Kullanılışı, terc. M.

Hatiboğlu, Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1960.

TAKİYÜ'D-DİN, Muhammed b. Ahmed el-Fasi, Şifaü'l-garam bi ahbari beledi'l-haram, Beyrut, (târihsiz), I-II.

TİMUR-İ LENG, Menem Timur-i Cihangüşa, neşr. M. Brione, Tahran, 1372.

VÂKIDÎ, Muhammed b. Umar, K. Mağazi, London, 1966, I-III.

YA'KUBÎ, Ahmed b. Ya'kub Târihu'l-Ya'kubî, Beyrut, 1960, I-II.

YÂKUT, el-Hameve, Mu'cemü'l-büldan, Beyrut, 1397/1977, I-VI.

ez-ZEMAHŞERÎ, el-Keşşaf, Beyrut, (târihsiz), I-III.

ZERRİN-KUB, A. Hüseyin, Târih-i İran Ba'd ez-İslâm, Tahran, 1343.